

A KULTÚRTÁJ ÉRTELMEZÉSÉNEK VÁLTOZÁSA A KULTÚRFÖLDRAJZBAN

ESZENYI ORSOLYA

THE CHANGING APPROACH TO CULTURAL LANDSCAPE
IN CULTURAL GEOGRAPHY

Abstract

The paper briefly summarizes the major steps in the development of cultural geography and the landscape idea based on international literature. Both the concepts and methods of the traditional school, as well as the new approaches of postmodern, humanistic cultural geography, are within the scope of the study. Special emphasis is placed on landscape research after the cultural turn, where the decoding and interpretation of meanings and symbols are significant. The scientific background of textuality and iconography, which refer to interpreting a cultural landscape as a text or as an image or icon respectively, is also discussed. Furthermore, approaches to urban landscapes are highlighted, because the structure of cities, and the arrangement and structure of city elements (such as public spaces, public buildings, or monuments), convey meanings, values, and (power) relations, too. Through studying these characteristics, some of the aspects of social change can be revealed and understood.

Keywords: cultural geography, cultural landscape, urban space, representation, interpretation

Bevezetés

Ez a cikk egy hosszabb, a poszt szocialista város kultúrtájainak (*cultural landscapes*) átalakulását vizsgáló munka felvezetése kíván lenni. Leendő kutatásaim során elsősorban a kultúrföldrajz táj kutatási módszerét fogom alkalmazni. E metódus gyökerei a 19. századra vezethetők vissza, azonban jelentősége az 1960-as évek végi kulturális fordulat után növekedett meg, amikor is a tudományágban megjelenő dematerializáltabb szemlélet révén a reprezentációk kerültek a kutatások fókuszába. A reprezentációk dekódolásának módjai közé tartozik például a kultúrtáj szövegként vagy képként, ikonként való interpretációja.

Mivel a 20. század második felében az új kultúrföldrajz az angolszász országokban bontakozott ki, ezért elsősorban brit és amerikai szerzők munkásságán keresztül igyekszem feltárni a kultúrtáj fogalmának és ezzel együtt kutatásának történetét. Ugyanezen időszak alatt Kelet-Közép-Európa országainak többségében a szocialista tudományfelfogás kényszerében a geográfiában (is) elfordultak a társadalmi (és politikai) tényezők vizsgálatától. Így a hazai kultúrföldrajz, illetve tájszemlélet változásainak utóbbi évtizedekbeli történetére csak kisebb mértékben van lehetőség kitérni.

Jelen tanulmányban a kultúrtájat a kultúrgeográfia fő kutatási tárgyaként, a természeti környezetből emberi tevékenység által kialakított tájként értelmezem, továbbá feltételezem, hogy ezt az átalakítást, átalakulást az adott emberi csoport kultúrája jelentősen befolyásolja. Kultúrán egy emberi csoportra jellemző életmód egészét értem, ami tárgyakból, tudásból (hétköznapi és tudományos ismeretek) és értékekből, normákból áll (TRÓCSÁNYI A. 2010; NIKITSCHER P. 2004).

A tradicionális kultúrföldrajz és tájfogalmai

Napjaink kultúrföldrajzának alapjai a 19. századi német (kultúr)földrajzban gyökereznek. A német földrajz egyik intézményalapítója, KARL RITTER (1779–1859) még a természeti környezet meghatározó hatását hangsúlyozta a civilizációk eredetére és fejlődésére vonatkozóan. FRIEDRICH RATZEL (1844–1904) a német emberföldrajz, az *Anthropogeographie* megalapozója ugyanakkor már egyesíteni igyekezett a kultúra és a környezet befolyásoló hatásának elméletét, ugyanis szerinte ezek együttesen alakítják ki a *Kulturlandschaftot*, vagyis a kultúrtájat (BONNEMAISON, J. 2005). Továbbá a környezeti determináció nemcsak a kulturális csoportok közötti különbségeket magyarázza, hanem azok politikai szervezeti formáit (pl. állam) is (ANDERSON, J. 2009). A német iskolát akkoriban jelentősen befolyásolta a szociáldarwinizmus: a társadalmakat egymással versengő, kvázi biológiai organizmusoknak tekintették (BONNEMAISON, J. 2005). Ez az elmélet akkoriban ideológiai alapot is szolgáltatott egyes nemzetek hatalmi törekvéseinek, hiszen a „felsőbbrendű” nyugati államok feljogosítva érezték magukat a „kevésbé civilizált” népek (kulturális) „felemelésére”.

Meg kell említeni továbbá SIEGFRIED PASSARGE-t (1866–1958), aki a tájföldrajz egyik német alapítója volt. Az ő közelítésében a tájkutatás tárgyát, vagyis a tájat az egy területről származó fizikai és emberi adatok rendszerezett összességének tudományos elemzése révén lehet kutatni. A hasonló szemléletű CARL SAUER (1889–1975) ezt a földrajzi kutatási módszert tájmorfológiának nevezte el (SHAW, D. J. B. – OLDFIELD, J. D. 2007).

A földrajz a tájat tanulmányozó tudomány lett (*Landschaftskunde*), ahol is a tájat a kultúra megtestesülésének tekintették. A *Landschaft* kifejezés a táj, az arculat és az ország szimbiózisára utal. Németországban ez a fogalom valójában a táj egyfajta romantikus szemléletét alakította ki (némileg összekapcsolódva a nacionalizmussal) (BONNEMAISON, J. 2005). A német tájtudomány a politikai és kultúrföldrajzzal együtt a későbbi irányzatok, illetve a modern tájkutatás alapja lett, az összes többi iskola és megközelítés ezzel szemben, vagy erre épülve jött létre (CZEPČYŃSKI, M. 2008).

A francia iskola a német hagyományokon alapszik, alapító atyja PAUL VIDAL DE LA BLACHE (1845–1918), akihez a *földrajzi régió* és a *posszibilizmus* fogalma köthető. Minden régió a természeti környezeten alapszik, amelyhez az emberek a természeti elemek alakításával alkalmazkodnak. Az életmód (*genre de vie*) határozza meg, hogy egy csoport mit választ ki a természeti elemek közül a számára kedvező élőhely és kultúra kialakításához. Az életmód magába foglalja a hagyományokat, intézményeket, nyelvet, szokásokat, ételt stb. A földrajzi posszibilizmus azt jelenti tehát, hogy az emberek nem (csak) elszenvedői a környezeti adottságoknak, hanem aktív alakítói a kultúrájuknak és részben a környezetüknek is. Ahogy az emberiség reagál a környezetre az egyfelől a helyszín, másfelől azonban az egyes ember saját akaratának függvénye. A környezet tehát csak egy tényező, amely nem is annyira meghatározza, mint inkább befolyásolja a kultúrák kialakulását (BONNEMAISON, J. 2005; ANDERSON, J. 2009).

A CARL SAUER vezette *Berkeley iskola* sem szimpatizált az Amerikában is megjelenő környezeti determinizmus eszméjével és a pozitivista elméletalkotással, hanem továbbra is a terepmunkára, a megfigyelésre helyezte a hangsúlyt. Ugyanakkor elméleti háttérrel nem a természettudományokban keresett (mint azt mind a környezeti determinizmus, mind pedig a posszibilizmus tette), hanem az antropológiában. Ez az irányzat az egyes kulturális csoportokat a körülöttük levő tájban (és tájból) készített anyagi javaik alapján különböztette meg. SAUER számára a kultúra és a táj közötti kapcsolat épp fordítva működött, mint a környezeti deterministáknál: az emberi kultúra az, ami a legnagyobb mértékben tudja befolyásolni egy hely (át)alakulását. A természeti táj a nyersanyag, belőle az

emberiség a kultúra eszközével alakítja ki a kultúrtáját. Ilyenformán pedig a természeti táj teljes mértékben kulturális terméké válik. Fontos kiemelni, hogy SAUER felismerte a földrajzi szinterek dinamikus természetét is: az idő múlásával a tájban egymásra épülnek ez egyes generációk kulturális termékei és ezek a rétegek a „lenyomataikkal” *palimpszesztet* alkotnak. Összességében SAUER és tanítványai szerint a kultúra az emberek felett álló, tőlük függetlenül létező entitás, amely távolról irányítja az egyéneket (*szuperorganizmus*). Ezzel a nézettel valójában a környezet meghatározó szerepét felváltották a kultúra felettes szerepével (ANDERSON, J. 2009).

Habár az orosz tájtudomány (*landsaftovegyenyije*) tájfogalma hosszú időn keresztül uralkodóan természetföldrajzi kategória volt, említésre méltóak az orosz tájtudomány alapjai. Az alapvetően természetföldrajzi beállítottságú tájszemlélet okai között említen-dő, hogy a szovjet időszak alatt erős volt, majd utána még inkább megerősödött a földrajz alkalmazott tudományi oldala, hiszen nemzeti érdek (volt) a modernizáció, az iparosítás (és a fegyverkezés). A nemzeti célok tehát a táj biológiai és fizikai, semmint kulturális jellegű szemléletét igényelték és igénylik (SHAW, D. J. B.–OLDFIELD, J. D. 2007). Az orosz megközelítés alapvetően a táj biológiai és fizikai jellemzőit hangsúlyozta, illetve a hasz-nosítás és az ember általi átalakítás lehetőségeit, de szinte teljesen elhanyagolta magát az embert. Az orosz tájtudomány megalapítója LEV SZEMJONOVICS BERG (1876–1950) volt, akinek tájértelmezése – a táj természeti egység, amely a domborzat, az éghajlat, a víz-háztartás, a talaj, a flóra, a fauna és bizonyos mértékben az emberi tevékenység közötti összefüggést tükrözi – egészen a mai napig fontos alap. BERG ismertette meg kollégáival a kultúrtáj fogalmát, amire a VIDAL DE LA BLACHE-féle *genres de vie*, életmód szemlélet volt jellemző. Kifejtette, hogy a szokások, az életmód, az anyagi kultúra hogyan igazodik a környezethez. Egy másik geográfus, V. P. SZEMENOV-TYAN-SANSZKIJ (1827–1914) szin-tén igyekezett az emberi tényezőt is bevonni a táj tanulmányozásába. Szerinte a biofizi-kai jellemzőkön kívül a látványt, az esztétikát és a kulturális dimenziót is vizsgálni kell; számára a földrajz közel állt a művészetekhez (SHAW, D. J. B.–OLDFIELD, J. D. 2007).

A fentebb bemutatott tradicionális kultúrföldrajzi irányzatok hasonlóságait és külön-b-ségeit az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat – Table 1

A tradicionális kultúrföldrajzi irányzatok (ANDERSON, J. 2009 alapján saját szerkesztés)
Schools of traditional cultural geography (based on ANDERSON, J. 2009)

	Környezeti determinizmus	Környezeti posszibilizmus	Berkeley iskola
Az alapgondol- atok forrása	természet- tudomány	természet- tudomány	antropológia
Módszertan	törvényszerűségek megállapítása (pozitivistá szemlélet)	empirikus terepmunka	empirikus terepmunka
A kultúra alakítója	környezet	környezet és társadalom	a kultúra ön maga (mint szuperorganizmus)
Földrajzi lépték	nemzeti/globális	regionális/lokális	táj
Társadalmi értékek	kereskedelem	a környezetüket alakító emberek	romantikus/ environmentalista
Politikai vonat- kozások	állam/militarizmus [liberalizmus]	kölcsönösség/polgári részvétel [konzervativizmus]	technológiaellenes/ hagyománypárti

Az új kultúrföldrajz és a kultúrtáj

A kulturális vagy reprezentációs fordulat a tájtudomány szétágazásához vezetett. Többek között a földrajzban is megkezdődött az OLWIG, K. R. által „dematerializációnak” titulált folyamat, amikor is a tájat már nem a fizikai világban létező entitásként kezelik, hanem metaforaként, szöveggént, képként vagy színhelyként (SHAW, D. J. B. – OLDFIELD, J. D. 2007 nyomán). Ugyanezt egy másik szerző, JĘDRZEJCZYK, D. a megismerés „deobjektívizációjának” nevezi, szubjektív, intuitív megismerésről beszél (MYGA-PIĄTEK, U. 2008 nyomán).

A társadalomtudományok mellett a társadalomföldrajzot is elérte az 1970–80-as évektől a kulturális szemlélet. Ennek egyik oka, hogy a posztmodern tudományfelfogás előnyben részesíti a holisztikus felfogásokat. A kultúra koncepciója is ilyen átfogó, igen rugalmas eszme. Egyik definíciója szerint a kultúra olyan jelentérendszer, amelyen keresztül a társadalmi rend kommunikálható, újratemmelhető, tapasztalható és felfedezhető is (WILLIAMS, R. 1982). A kulturális fordulat lényege, hogy a gazdasági és politikai magyarázatokkal szemben felértékelődik a kultúra szerepe, és ezen belül nem a tárgyak, hanem a jelentések kerülnek előtérbe. Az új kultúrföldrajz tehát két jelentős dolgot is köszönhet a kulturális fordulatnak: egyfelől a materiális javak vizsgálatán túl a hozzájuk kapcsolódó jelentések fókuszba kerülését, másfelől pedig a társadalomtudományi értelmezési, interpretációs elméleteket és módszereket.

A kultúrföldrajzon belül többen a kulturális fordulat megtestesítőjének, pontosabban a „régiből” az „új” kultúrföldrajzba vezető folyamat fordulópontjának COSGROVE, D. – JACKSON, P. (1987) tanulmánya megjelenését tekintik. Ebben a szerzők a SAUER-féle Berkeley iskola tájelméletét kritizálták, és a (vidéki) materiális tárgyakat számba vevő szemlélet helyett a táj szimbolikus jellemzőit állították a kutatások fókuszába, így tágítva ki a vizsgálati területeket. A szigorúan morfológiai módszerek helyett egyre inkább az interpretatív metódusok terjedtek el, amelyek a lingvisztika és szemiotika területéről érkeztek. A kultúra egységes természetét sem fogadták el, felfogásuk sokkal inkább szólt folyamatosan vitatott és formált, egymás mellett levő kultúrákról. KONG, L. (1997) a szóban forgó írás megjelenése után tíz évvel közzétett elemzésében kritikával illette a tanulmány több elemét, többek között azt a négy pontot is, amelyekben szerzőinek az új kultúrföldrajzra vonatkozó főbb megállapításait látni vélte, szerinte ugyanis ezek korábban már – ha nem is egyszerre, de – mind megjelentek különböző szerzők tollából. KONG a következő négy pontra gondolt: (1) a kultúra reifikáló (tárgyasító) felfogásától való elmozdulás, (2) a táj szimbolikus természetének felismerése, (3) az elit kultúrával szemben a populáris kultúra fontossága, és (4) a táj mint szöveg értelmezése, a táj szemiotikai elemzése. KONG összességében azt vallja, hogy cikkükben COSGROVE, D. és JACKSON, P. nem elegendő mértékben ismerték el elődjek munkásságát, így az nem tekinthető az új kultúrföldrajz kezdetének, habár tény, hogy az általuk vázolt kutatási irányok kijelölésével jelentős mértékben hozzájárultak a tudományág fejlődéséhez (KONG, L. 1997).

A reprezentációs kultúrföldrajz, illetve a nem-reprezentációs elmélet

COSGROVE, D. és JACKSON, P. így jellemzi „megújult” tudományágukat, vagyis a reprezentációs kultúrföldrajzot: „Ha meghatározását szeretnénk adni ennek az „új” kultúrföldrajznak, akkor az kortárs lenne, de egyszersmind történeti is (de mindig kontextuális és elmélettel alátámasztott); társadalmi és térbeli (de nem korlátozódna kizárólag szűken definiált tájkérdésekre); városi és rurális; és mindemellett számításba vennénk a kultúra kiszámíthatatlan természetét, a domináns ideológiákat és az azokkal szembeni ellenállás

formáit” (COSGROVE, D.–JACKSON, P. 1987, p. 95.). E megfogalmazásból is kitűnik, hogy ez eléggé távan értelmezett „definíció” és vélhetően nem akarnak ennél egzaktabb meghatározást adni, mert azzal „megsértenék” a holisztikus felfogás elvét.

Megemlítendő még, hogy a reprezentációs kultúrföldrajzban a hangsúly a nagyléptékű és statikus tájakról a különböző léptékű helyekre tolódik, mint például szabad terek, parkok, lakóhelyiségek, továbbá filmbeli vagy irodalmi helyszínek is lehetnek a vizsgálat színterei.

Egy idő múlva azonban megjelentek a reprezentációs megközelítés kritikái is. Egyfelől azzal vádolták, hogy a számos, társadalomtudományokból kölcsönzött elmélet eltérítette a tudományágot, és ennek következménye, hogy a földrajzosok a saját (elméleti) világukat élik, elszakadtak a valóságtól, a hétköznaptól. Ez egyfajta elitizmus kialakulásához is vezet. Továbbá a reprezentációs új kultúrföldrajz csak olyan tárgyakat vizsgál, amelyek statikusak és szimbolikusak, a kutatások nem terjednek ki a kevésbé tartós és ideiglenes eseményekre, az improvizációra.

Elsősorban e kritika hatására jelent meg a kultúrföldrajzban a nem-reprezentációs elmélet. Az elmélet egyik fő feltételezése szerint a reprezentáció csak részleges lehet. Hangsúlyozza továbbá a nyelvi korlátokat, vagyis hogy vannak a nyelvi reprezentáció útján nem kifejezhető élmények, érzések. Ezek miatt a nem-reprezentációs földrajz nem a „dolgotra” fókuszál, hanem a gyakorlatokra, a tapasztalatokra. A performativitás kerül előtérbe, a jelenséget annak létrejöttének pillanatában vizsgálják (pl. zenét, táncot és más művészi kifejeződések). Változik a módszertan is, interjúkat, fókuszcsoportos beszélgetéseket, diskurzus-elemzéseket végeznek, illetve résztvevő megfigyelés formájában rögzítik az eseményeket, akár videofelvételeken is, vagy felkérik a vizsgálati személyeket, hogy ők maguk rögzítsék a jelenségeket. A nem-reprezentációs kultúrföldrajz atyja NIGEL THRIFT (ANDERSON, J. 2009).

Az új kultúrföldrajz két fő irányzatának jellemzőit a 2. táblázat hasonlítja össze.

2. táblázat – Table 2

Új kultúrföldrajzi irányzatok (ANDERSON, J. 2009 alapján saját szerkesztés)
Schools of new cultural geography (based on ANDERSON, J. 2009)

	Reprezentációs kultúrföldrajz	Nem-reprezentációs kultúrföldrajz
Az alapgondolatok forrása	humanizmus, feminizmus, kritikai elmélet, kultúrtaulmányok	színházelmélet, fenomenológia
Módszertan	elmélet és gyakorlat	hétköznapi gyakorlat
A kultúra alakítója	kulturális csoportok	kulturális csoportok és egyének
Földrajzi lépték	hely	bizalmas lépték: test, cselekedet
Társadalmi értékek	a különbségek fontossága	a hétköznapiak és az érzelmek fontossága
Politikai vonatkozások	ambivalens?	ambivalens?

A kultúra mint magyarázó tényező?

A kulturális fordulat eredői lehetnének az ún. *kulturalista magyarázatok*, amelyek szerint az emberek cselekvéseire mindenekelőtt a kultúrájuk van befolyással. MITCHELL, D. '90-es évek közepi (1995) meglátása szerint az új kultúrföldrajzosok a kultúrát okozati-
nak tekintik, és így azt képesnek tartják a cselekvés, a viselkedés, az ellenállás és a társa-

dalmi formációk olyan magyarázatára, amelyre a gazdaság vagy a politika képtelen (ezt többen – pl. JACKSON, P. 1995 – elutasítják). MITCHELL szerint a kultúra szuperorganista és determinisztikus „tárgyi” megközelítéséből átléptek egy bizonytalanabb, a társadalmi erőket központba állító „szint/réteg/közeg” felfogásába, ahol a kultúra a jelentések és a cselekvések közege lesz. Amellett érvel, hogy kultúráról mint ontológiai létezőről nem beszélhetünk, hanem „csak” mint eszméről vagy ideológiáról. Állítása szerint a kultúra eszméjét kezdetektől fogva megkülönböztetésre és osztályozásra használják, holott a valóságban minden folytonos. A kérdés az, hogy a kultúra ilyen jellegű, különbségtévő felfogása milyen társadalmi cselekvőknek kedvez. Így tekintve pedig a kultúra inkább már ideológiaként értelmezhető. A kultúra eszméjének gyakorlati megvalósulását (ZUKIN, S. 1991 nyomán) napjaink városának termelési és újratermelési rendszereiben betöltött szerepén keresztül szemlélteti (MITCHELL, D. 1995).

A (kulturális) tájfogalom a magyar geográfiában

Egyik tanulmányában PROBÁLD F. (2011) a táj (földrajzi) fogalmának európai történetéről ír, különös tekintettel a művészetek és a tudományok e fejlődési folyamatban játszott szerepére. A tájra vonatkozó hazai kutatások kapcsán elsőként TELEKI P. tájmeghatározását idézi: „*a földfelszíni élet természettől való synthesise a Föld bizonyos pontján, területén...*” (TELEKI P. 1936, p. 299). A két világháború között a geográfusok többsége az egy adott területen élő lakosság vizsgálatát a természeti tájalemekkel együtt végezte, azonban a kutatók egy kisebb köre már akkoriban az emberi tevékenység kultúrtáj formájában való megnyilvánulásait tanulmányozta és ezzel az önállósodó emberföldrajz irányába tettek lépéseket. MENDÖL T. (1947) földrajzra, illetve emberföldrajzra vonatkozó definíciójából is jól kitűnik, hogy mennyire központi, alapvető vizsgálati kategóriaként tekintett a tájra: „*A földrajz végső feladata mai felfogásunk szerint a tájak és a belőlük összetevődő egész földfelszín életének és arculatának magyarázó leírása. ... Az emberföldrajz feladata éppen az embernek és alkotásainak mint tájalemeknek a vizsgálata*” (MENDÖL T. 1947, p. 3.; idézi PROBÁLD F. 2007). MENDÖL T. elsősorban a műtáj megnevezéssel illette ezt az emberföldrajzi leíró-vizsgálati kategóriát, amit ma inkább már kultúrtájként emlegetünk. Megjegyzendő továbbá, hogy a népi szociográfiák is e kutatási irány előfutárainak tekinthetők (BOROS L. 2007).

Az 1950-es évektől, a szocialista korszakban a szovjet tájmegközelítés a hazai földrajzban is érvényre jutott, vagyis a tájra kizárólag természetföldrajzi térkategóriaként tekintettek. Az éra vége felé ismét egy szintetizálóbbr megközelítésként MAROSI S. definícióját idézhetjük: „*a térnek olyan, a szomszédságtól a hierarchiai szintnek megfelelően többé-kevésbé elhatárolódó egysége, amely a természeti és — egyre inkább — antropogén folyamatok és törvényszerűségek kölcsönhatására egyéni sajátosságokkal rendelkezik. Bár arculata az élő szervezetek, az ember, a társadalom hatását is tükrözi, ennek eredményeként is nagymértékben formálódik, de térbeli alapja, határainak meghatározója a természeti tényezők összessége*” (MAROSI S. 1980, p. 13.; idézi PROBÁLD F. 2011).

Később, az 1990-es évektől kezdődően a táj fogalma kezdte „ismét” visszanyerni társadalomföldrajzi vonatkozásait is. Egyre inkább érzékelhető a táj újfajta posztmodern, humanisztikus, kultúrföldrajzi megközelítése. A táj humanisztikus jellegű vizsgálatára lehet példa a történeti tájak elméleti és gyakorlati emberföldrajzi vizsgálata (pl. TÓTH T. 1980; GYÖRI R. 2005; SZILÁGYI ZS. 2009), ami sokszor szorosan kapcsolódik a néprajzi tájak etnográfiai megközelítéséhez (pl. KÓSA LÁSZLÓ; ANDRÁSFALVY BERTALAN; ILYÉS ZOLTÁN munkáiban). Hazánkban TRÓCSÁNYI A. (2010) foglalta össze talán legrészleteseb-

ben a kultúrgeográfia alapjait. Ír a kultúrföldrajz tudománytörténetéről, alapfogalmairól – köztük azokról a területi szintekről (kulturterület, kultúrrégió, kultúrtáj), amelyeken a kultúra térbelisége elemezhető; a kultúra alrendszeiről, a kultúrföldrajz gyakorlati alkalmazhatóságáról. Ő a következő definíciót adja: „*A kultúrföldrajz a társadalomföldrajz részterülete, amely alapvetően az emberi kultúra földrajzi térrel fennálló kölcsönhatásrendszerével foglalkozik*” (TRÓCSÁNYI A. 2010, p. 622.). A kölcsönhatásrendszer vizsgálatához négylépcsős metodikát javasol. Elsőként az adott kulturális jelenség területi dimenzióit érdemes feltárni (a külső tér elemzése), e leíró jellegű szakaszt a területi jellegzetességeket befolyásoló, azokat kialakító külső hatások bemutatása követheti. Az elemzés további lépése a kulturális jelenség térre gyakorolt hatásainak feltárása, végül pedig a jelenség térstruktúrájában levő belső viszonyok (a belső tér) elemzése. A kultúrtájat az emberi tevékenység által formált közegként értelmezi, továbbá e táj értékelésének három főbb vetületét látja: a településmorfológiát, a földhasznosítást és az építészeti kultúrát.

BERÉNYI I.-t, a kultúrgeográfia részdiszciplínájának, a szociálgeográfiának jeles művelőjét is foglalkoztatja a kultúrtáj témaköre. Hipotézise szerint a társadalmi egyenlőtlenségeknek lenyomata van a kultúrtáj szerkezetén, karakterén (BERÉNYI I. 2010). Azt hangsúlyozza, hogy az emberek térbeli magatartását, a tér átalakítására irányuló lépéseit nem lehet csupán gazdasági-társadalmi érdekből véghezvitt cselekedeteknek tekinteni. „... (A)z individuum, a csoport szükségleteinek kialakítása során az adott kor technikai-civilizációs szintjén, ideológiájához, csoportmagatartásához stb. „igazodva” alakítja át környezetét” (BERÉNYI I. 2010, p. 515.). Tehát BERÉNYI a kultúrtáj fogalmának vizsgálatakor felhívja a figyelmet mind az érdek, a munkával összefüggő „hasznosság”, mind pedig az értékracionalizmus, a tradíció és az emóció által vezérelt, a természetet átalakító, tájformáló tevékenységre. A kultúrtájat alkotó természeti elemek szerkezete, térbeli elrendeződése a társadalmi struktúrától függ. Emellett a kultúrtájat az ott élők identifikációs tereként is jellemzi, olyan térként, amely fontos szerepet játszik a személyiség fejlődésében (BERÉNYI I. 2003).

A táj szubjektív megítélésének fontossága is nő, ami pedig elvezet a táj esztétikai értékeléséhez, tehát az érzékelés, a vizualitás szempontjából való elemzéshez. Véleményem szerint napjaink hazai kultúrtáj-kutatásában domináns része van az alkalmazott kutatás jellegű vizsgálatoknak, ezen belül is a területfejlesztés, a város-rehabilitáció, az ingatlanpiac vagy éppen a turizmus részére történő tájértékeléseknek. E gyakorlati, alkalmazott kutatás jellegű szemlélettel bizonyos tekintetben szemben áll, ugyanakkor pedig kapcsolódik is a táj társadalmi konstrukción alapuló intellektuális képződményként való felfogása. Szemben áll, hiszen nem objektív létezőként tekint a tájra, de kapcsolódik is, mert ez esetben is az érzékelés, a látvány nagy befolyással bír a táj szubjektív felfogására. E megközelítés észlelhető már néhány hazai geográfus munkájában is (pl. NIKITSCHER P. 2004; BOROS L. 2007). Az utóbb említett szerző megállapítja, hogy a hazai társadalomföldrajzon belül is kezdik alkalmazni a társadalomtudományok megközelítéseit és módszereit, hogy konvergencia figyelhető meg a földrajz és a társadalomtudományok tematikájában és módszereiben. A kultúra befolyásolja a gondolkodást és ezáltal a táj alakítását is, ezért a táj vizsgálata megmutathatja, hogyan gondolkodunk és hogy gondolkodásunkat esetlegesen milyen ideológiák befolyásolják. A művészeti alkotásokban – például irodalmi művekben, filmekben – megjelenő terek, illetve az általuk közvetített jelentések elemzését javasolja.

Ugyan nem geográfus berkekben született és nem csak a magyar tájszemlélettel foglalkozik, de mindenképpen említésre méltó DREXLER D. (2010) munkája, aki összehasonlító kultúrtörténeti vizsgálat keretében járta körül a táj köznapi felfogásának kulturális különbségeit. Először nyelvi elemzés segítségével kimutatta, hogy milyen jelentéscsoportokat tartalmaznak a *landscape*, a *paysage*, a *Landschaft* és a *táj* szavak. Ez alapján

megállapította, hogy a német és a magyar táj kifejezés jelentésegyesítő természetű gyűjtőszavak és a megfelelő angol és francia szavak jelentései (a [vidék] látványa, tehát képszerűség, esztétikai-művészeti vonatkozású jelentések) mellett a tárgyszerűség is jellemzi őket, továbbá az identitásra és a haza gondolatára vonatkozó konnotációkat is magukba foglalnak. A monográfia velejét e jelentéskülönbségek mögött meghúzódó kulturális mozgatórugók feltárása adja, amit az tesz lehetővé, hogy a tájat a társadalmi és kulturális körülményektől, illetve ezek változásától függő, tehát *szociokulturális jelenségnek* és kizárólag gondolatnak tekinti.

Tájkutatási módszerek az új kultúrföldrajzban

Az új kultúrföldrajz kutatási módszereire talán a legerősebb hatást a posztmodern gondolatvilága gyakorolt. Ezen belül több „poszt”-megközelítés emelhető ki, mint például a posztstrukturalizmus, a diskurzív megközelítés, a szubjektivitásról és a szituatív tudásról szóló gondolatok, a társadalmi konstrukció elmélete, de kutatásom szempontjából a legfontosabb irányzatnak a táj szemiotikája bizonyul. A szemiotika a jelek és szimbólumok kutatásával foglalkozik, többek között azt vizsgálva, hogy épül fel a jelentés. A táj egyedi kommunikációs vagy nyelvi rendszernek tekinthető, ahol az épületek és az elrendezések a szavakhoz és mondatrészekhez hasonló szerepet játszanak. A szövegben testet öltő információk gyakran az épületekben is megjelennek jelentést hordozó formák alakjában. A kultúrtáj kutatásában a táj szemantikája az egyik legfontosabb területté vált, ami a bennünket körbevevő szimbólumok dekódolásában és interpretációjában lehet segítségünkre (CZEPČYŃSKI, M. 2008).

Az új kultúrföldrajzban két fő interpretációs irány honosodott meg – részben a szemiotikára épülve – a kultúrtájak vonatkozásában: a textualitás és az ikonográfia. A táj „olvasásának” metaforája a kulturális antropológus GEERTZ C.-tól (1973) származik, aki szerint a tájat társadalmi dokumentumként olvashatjuk az irodalomelmélet technikáit és módszereit használva. Úgy véli, a társadalom működése során a különböző társadalmi szereplők csoportjai interpretálják és megvitatják a jelentéseket, továbbá a társadalomtudósok egy újabb jelentésréteget alkotnak akkor, amikor e diskurzusokat leírják. Az eredetileg PANOFKY, E. (1939) által a középkori gótikus építészet és a reneszánsz festészet tanulmányozására kifejlesztett művészettörténeti kutatási irányzatot, az ikonográfiát átemelték az etnográfiába, később pedig GOTTMANN, J. (1952) a politikai földrajzban alkalmazta. Rajta keresztül a kultúrföldrajz kutatóihoz is eljutott, akik a táj reprezentációs elemzéséhez kezdték alkalmazni ezt a megközelítést. COSGROVE, D. (1984) definíciója szerint az ikonográfia képek leírása és interpretációja ezek szimbolikus jelentéseinek feltárása céljából. Ugyanakkor COSGROVE, D. és JACKSON, P. (1987) kiemelte az ikonográfiai módszer korlátait, ugyanis szerintük a posztmodern világ kortárs társadalmában az intertextualitás és az interpretációs szabadság révén a hangsúly inkább a felszínen van, semmint a mélységekben, így a mélyebb jelentéseket kutató módszer a kortárs tájak elemzésében korlátozottan alkalmazható.

A táj posztmodern felfogásának tényezői

A táj mai általános értelmezésekor három fő irány különíthető el (WIDGREN, M. 2004 alapján): a táj mint forma, mint használat és mint értelem.

A táj a földfelszín egy bizonyos területének formai vagy vizuális megvalósulása. A tájképfestészetből, tehát a táj művészi megközelítéséből két fontos vonást kell megemlíteni,

amelyek továbböröklődtek a mai táj-interpretációkba. Az egyik a kép fókuszában álló téma, a másik pedig a nézőpont, amely a festő vagy az interpretáló elképzelt állóhelye. Napjainkban a tájépítészet és az építészet is a táj ilyen típusú megközelítését alkalmazza.

A táj funkcionális megközelítésének egyik iránya a természettudományos táj fogalma, amely egy terület földrajzi egységét érti tájon, tehát a talajt, a vegetációt, a vizeket, a klímát és az emberi településeket, – például a tájökológia is ezt a megközelítést használja. Ide kapcsolódik HARVEY, D. (1982) (gazdasági) definíciója is, ami szerint az épített környezet földrajzilag rendezett, komplex, kompozit árucikk. Erőforrás-rendszerként működik: az épített környezet használati értékkel bír, amelyet termelésre, cserére és fogyasztásra lehet fordítani.

A táj mint jelentés vagy kommunikációs rendszer – ez az irány áll legközelebb a poszt-modern nézőponthoz. A táj emberi értékek, jelentések és szimbólumok terméke, tükrözi a hatalmi viszonyokat, igényeket, törekvéseket; tulajdonképpen üzenet, amit a vezető osztály teremtett a többiek részére (CZEP CZYŃSKI, M. 2008).

A kultúrföldrajz kortárs táji megközelítése a harmadik ponthoz kapcsolódik. E szemlélet szerint COSGROVE, D. (1984) monográfiája klasszikus mű, sőt mások (BERG, L. 2005; DUNCAN, J. S. 2005) forradalmi munkának tekintik. Újítónak számított a mű például az alkalmazott humanisztikus marxista megközelítése miatt, ugyanis a tájat – az addigi szűk (esztétikai) megközelítést meghaladva – társadalmi és kulturális szempontból is vizsgál-landónak tartotta, ami felrészítette a 1980-as évek strukturális és gazdasági determinizmust valló marxista földrajzát (DUNCAN, J. S. 2005). COSGROVE, D. a társadalom és a föld viszonyát, pontosabban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet 15. századtól a 19. század végéig tartó időszakát vizsgálta a táj fogalmán keresztül. Ehhez a tájképfestészet alkotásaiban megjelenített társadalmi viszonyokat elemezte; olasz, ezen belül kiemelt módon velencei, majd flamand, holland, továbbá amerikai és angol példák-
kon keresztül világította meg a különbségeket. Tájfogalma: a föld történelmileg és kulturá-
lisan jellegzetes reprezentációs formája, látásmód, vagy a szerző szavaival élve: „*a táj fogalma látásmódot jelent – egy mód, amellyel néhány európai a róluk szóló világot és a világgal való kapcsolatukat fejezik ki maguk és mások számára, és amelyen keresztül magyarázzák a társadalmi viszonyokat*” (COSGROVE, D. 1984, p. 1.).

A táj kritikai (marxista) kultúrföldrajzi megközelítését MITCHELL, D. (2005) adja meg. Ő a táj négy értelmezését különíti el: 1. hétköznapi szóhasználatban a dolgok egy területen levő egyedi elrendezését vagy mintázatát jelenti; 2. ennél egy fokkal szakmaibb megfogalmazásban a terület kinézetét, stílusát jelöli, illetve utal ezen összeállítás, elrendezés társadalmi vagy kulturális jelentésére is; 3. a geográfus körök értelmezése szerint a táj épített morfológia, valamely hely formája és szerkezete; és végül 4. a táj a reprezentáció egyik formája, jelentések komplex rendszere. Szerinte a táj kutatás feladata e különböző jelenségek és felfogások egymáshoz való viszonyának vizsgálata.

Ezenkívül MITCHELL, D. hangsúlyozza, hogy a táj mint reprezentáció egyszersmind ideológia is. Nemcsak a terület kinézetét jelöli, hanem a területre tekintés egyedi mivoltát is. A táj ideológiaként való működése a reneszánsz Olaszország idejére nyúlik vissza, ahol táj a földesurat és birtokát, illetve a tulajdonos és a birtok kapcsolatát ábrázolja. A perspektivikus ábrázolás technikáját használva a táj a földtulajdon „realista” ábrázolója. Valójában ez a „realizmus” már ideológiával terhelt, a művész és a néző szubjektivitása a tulajdont nem azokhoz rendeli, akié a táj, hanem aki uralja, ellenőrzi (COSGROVE, D. 1984). MITCHELL szerint a táj eszméjének valós ereje, illetve a tulajdonnal való kapcsolata abból a tényből ered, hogy a táj sikeresen elbirtokolta és (ideológiailag, jogilag és fizikailag) elidegenítette a munkát, amely létrehozta. A táj tehát a munkán alapszik, abból ered, de napjainkban az elidegenítés forrásaként működik. Habár definiálhatjuk a tájat morfoló-

giaként, dolgok rendezettségként vagy látásmódként, a táj hatalma és jelentősége mégis abban rejlik, hogy ezek milyen kombinációban működnek, és ezáltal hogyan lesznek közvetítői bármilyen kirekesztő, elidegenítő, kisajátító és gyakran rasszista és patriarchális társadalmi gyakorlatoknak (MITCHELL, D. 2005).

Kitekintés a városi tájak felé

A fentiekben felvázolt, a kultúrföldrajz általánosságban vett táji megközelítése után most konkrétabban a városi tájra vonatkozóan következzen néhány gondolat.

Ha visszanyúlunk a tradicionális kultúrföldrajzi kutatásokig, azt tapasztaljuk, hogy ott – napjainkhoz képest – kevésbé volt releváns a városi tér vizsgálata. Például VIDAL DE LA BLACHE, P. – mivel régiókban gondolkodott és ezek alapvetően rurális jellegűek voltak – a városok vizsgálatának nem tulajdonított nagy jelentőséget (igaz, akkoriban a városok nem is voltak olyan jelentős hatalmi pólusok, mint ma) (BONNEMAISON, J. 2005). SAUER, C. pedig egyenesen elfordult a városi közegtől, ugyanis korának (1900-as évek első évtizedei) ipari-technológiai fejlődését és annak környezetre gyakorolt romboló hatását látva, egyfajta romantikus szemléletet követve a tradicionális és történeti tájak felé fordult, vagyis inkább vidéki térségekben kutatott.

A később kibontakozó új kultúrföldrajz már inkább fordult a városi táj vizsgálata felé. COSGROVE, D.–JACKSON, P. (1987) jó példaként említi két történész városokról szóló elemzését: egyfelől MUIR, E. (1981) a reneszánsz Velence ünnepi városképéről és polgári rituálékáról szóló, illetve SCHORSKE C. E. (1981) a 19. század végi Bécsről, a kultúra és a politika kapcsolatát vizsgáló műveit, amelyekben a szerzők a várost egy színház analógiájára jellemzik – ez a megközelítés a földrajzi kutatásokra is ösztönzőleg hatott.

A városi élet terei, arculata és szimbólumai szorosan összefüggenek a domináns társadalmi, politikai és gazdasági rendszerek ideológiai hátterével. Az építészetet és a városi tájat a civilizációk kezdete óta a kulturális kódok állandó közvetítőjének tekintik. A táj, illetve annak formája, funkciója és különösen jelentései feletti uralom a hatalom egyik prioritásává válik, főleg az olyan hatalom esetében, amelynek legitimációját valamilyen formában vitatják vagy vitathatják. Ez a táj feletti uralom tipikusan óriási kultúrtáj-projektekben materializálódik. Ezek a beruházások nemcsak az új vezetők politikai és gazdasági hatalmát, hanem sokszor kulturális dominanciájukat jelzik (CZEPČYŃSKI, M. 2008). Tehát a városi táj tér-, építészeti, társadalmi és kulturális struktúráit, továbbá a jegyeket és a részleteket érdemes dekódolni a korábban már említett interpretatív módszerek segítségével.

Összefoglalás

A fentiekben kísérletet tettem a kultúrföldrajz klasszikus és „új” irányzatainak rövid bemutatásra, illetve ezek egyik kiemelt fogalmának, a tájnak változó felfogására. A környezet 19. század eleji meghatározó felfogásától a kultúra felettes szerepén keresztül eljutottunk a reprezentációs kultúrföldrajzig. Napjainkban a kultúrtáj a posztmodern tér- és kulturális diskurzusok egyik legszélesebb körben elterjedt fogalma, tulajdonképpen egyesíti magában a térbeli és a kulturális fordulatot.

A tudományág fejlődése során a változó felfogásokhoz változó módszerek kapcsolódnak. Kezdetben tárgyak leíró és katalogizáló jellegű vizsgálata folyt, majd ehhez csatlakoztak a hagyományok, intézmények, szokások hasonlóan deskriptív elemzései; mindez első sorban empirikus terepmunkák keretében. A paradigmatisztikus váltás után az előbbieken

felsorolt kulturális elemek szimbolikus jelentéseit kezdik kutatni, továbbá hogy e jelentéseket ki, hogyan konstruálja; e vizsgálatokhoz a társadalomtudományokból kölcsönzött módszereket használnak.

Az áttekintett időszak alatt jelentősen változott a városok megközelítése is. A tradicionális kultúrföldrajzi kutatásokban napjainkhoz képest kevésbé volt releváns a városi tér vizsgálata. Az új kultúrföldrajz azonban előszeretettel fordul urbánus közegek elemzéséhez, ugyanis a városok egészének morfológiája, tervezettsége, valamint bizonyos elemek, mint például a közterületek, (köz)épületek, emlékművek vagy éppen a köztér-elnevezések olyan jelentéseket, értékeket, viszonyokat hordoznak és közvetítenek, amelyek időbeli változásának vizsgálatával a társadalmi berendezkedés változásának egy szeletét lehet megismerni. A társadalmi, hatalmi viszonyok a kultúrtájról szóló diskurzusok fókuszpontjában állnak, és ezek a párbeszédnek az átalakulások idején a legaktívabbak és legláthatóbbak. Így a rendszerváltás óta még napjainkban is zajló posztiszocialista átmenet is kínál olyan városi kultúrtáji változásokat, amelyek vizsgálata érdeklődésre tarthat számot.

ESZENYI ORSOLYA

ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest

eszenyi.orsolya@gmail.com

IRODALOM

- ANDERSON, J. 2009: Understanding cultural geography: Places and traces. – Routledge. 240 p.
- BERÉNYI I. 2003: A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése. – Földrajzi Tanulmányok, 23. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 183 p.
- BERÉNYI I. 2010: Adalék a társadalmi egyenlőtlenség és a kultúrtáj kapcsolatának értelmezéséhez. – In: BARTA GY. – BELUSZKY P. – FÖLDI ZS. – KOVÁCS K. (szerk.): A területi kutatások csomópontjai. – MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp. 514–531.
- BERG, L. 2005: Classics in human geography revisited. Cosgrove, D. 1985: Social formation and symbolic landscape. Totawa, N J: Barnes and Noble. Commentary, 1. – Progress in Human Geography, 29. 4. pp. 475–477.
- BONNEMAISON, J. 2005: Culture and space. Conceiving a new cultural geography. – I. B. Tauris, London. 160 p.
- BOROS L. 2007: A művészeti alkotások földrajzi vizsgálatának néhány elméleti kérdése. – In: KOVÁCS Cs. – PÁL V. (szerk.): A társadalmi földrajz világai. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. pp. 79–88.
- COSGROVE, D. 1984: Social formation and symbolic landscape. – The University of Wisconsin Press. 332 p.
- COSGROVE, D. – JACKSON, P. 1987: New directions in cultural geography. – Area, 19. pp. 95–101.
- CZEPČYŃSKI, M. 2008: Cultural Landscapes of Post-socialist Cities. Representation of power and need. – Ashgate. 224 p.
- DREXLER D. 2010: Táj és tájértelmezés. A táj jelentésváltozásának összehasonlító kultúrtörténeti vizsgálata Anglia, Franciaország, Németország és Magyarország példáján. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 224 p.
- DUNCAN, J. S. 2005: Classics in human geography revisited. Cosgrove, D. 1985: Social formation and symbolic landscape. Totawa, N J: Barnes and Noble. Commentary 2. – Progress in Human Geography, 29. 44. pp. 477–479.
- GEERTZ, C. 1973: The interpretation of culture. – Crossroad, New York. 480 p.
- GOTTMANN, J. 1952: La politique des Etats et leur géographie. Armand Colin, Paris. 670 p.
- GYÖRI R. 2005: A történeti régió. – In: NEMES NAGY J. (szerk.): Régiók távolról és közelről. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. pp. 63–71.
- HARVEY, D. 1982: The Limits to Capital. – University of Chicago Press, Chicago. 478 p.
- JACKSON, P. 1995: The idea of culture: a response to Don Mitchell. – Transactions of the Institute of British Geographers, New Series, 21. 3. pp. 572–573.
- KONG, L. 1997: A 'new' cultural geography? Debates about invention and reinvention. – Scottish Geographical Magazine, 113. 3. pp. 177–185.
- MAROSI S. 1980: Tájkutatói irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények, 13. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 119 p.
- MENDŐL T. 1947: A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai. – A Magyar Népkutatás Kézikönyve, II. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest. pp. 1–16.

- MITCHELL, D. 1995: There's No Such Thing as Culture: Towards a Reconceptualization of the Idea of Culture in Geography. – Transactions of the Institute of British Geographers, New Series, 20. 1. pp. 102–116.
- MITCHELL, D. 2005: Landscape. – In: ATKINSON, D. – JACKSON, P. – SIBLEY, D. – WASHBOURNE, N. (eds): Cultural Geography. A critical dictionary of key concepts. I. B. Tauris, New York. pp. 49–56.
- MUIR, E. 1981: Civic ritual in renaissance Venice. – University Press of Princeton, New York. 356 p.
- MYGA-PIĄTEK, U. 2008: Between tradition and modernity of the cultural landscape research. Discussion on methodology. – Methodology of landscape research. Dissertations Commission of Cultural Landscape, 9. pp. 75–91.
- NIKITSCHER P. 2004: Paradigmaváltás a kulturális földrajzban. – In: BARTON G. – DORMÁNY G. – KOVÁCS F. (szerk.): Táj, tér, tervezés: Geográfus Doktoranduszok VIII. Országos Konferenciája tudományos közleményei. SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged. pp. CD-ROM-10.
- PANOFSKY, E. 1939: Studies in iconology: humanistic themes in the art of the Renaissance. – Oxford University Press, Oxford. 412 p.
- PROBÁLD F. 2007: Társadalomföldrajz és regionális tudomány. – Tér és Társadalom, 21. 1. pp. 21–33.
- PROBÁLD F. 2011: A megismerés útjai: művészet és tudomány szerepe a földrajzi tájfogalom történetében. – PONTICULUS HUNGARICUS, 15. 9. pp. html
- SCHORSKE, C. E. 1981: Fin-de-siecle Vienna: politics and culture. – Vintage Books, New York. 378 p.
- SHAW, D. J. B. – OLDFIELD, J. D. 2007: Landscapes science. A Russian geographical tradition. – Annals of the Association of American Geographers, 91. 1. pp. 111–126.
- SZILÁGYI Zs. 2009: Sárrét posztmodern perspektívában: A táj történeti földrajza: az egységesülés és széttago-lódás formái. – Tér és Társadalom, 23. 2. pp. 113–133.
- TELEKI P. 1936: A gazdasági élet földrajzi alapjai, II. – Centrum, Budapest. 426 p.
- TÓTH T. 1980: A történeti tájak kérdéséhez. – In: TÓTH T. (szerk.): Tanulmányok a területi kutatások módszertanából. MTA Dunántúli tudományos Intézet, Közlemények, 27. Pécs. pp. 229–244.
- TRÓCSÁNYI A. 2010: A kultúrgeográfia alapjai. – In: TÓTH J. (szerk.): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 619–645.
- WIDGREN, M. 2004: Can landscapes be read? – In: PALANG, H. – SOOVÄLI, H. – ANTROP, M. (eds): European rural landscapes. Persistence and change in a globalizing environment. Kluwer Academic Publishers, Boston. pp. 455–465.
- WILLIAMS, R. 1982: The Sociology of Culture. – The University of Chicago Press, Chicago. 248 p.
- ZUKIN, S. 1991: Landscapes of Power. From Detroit to Disney World. – University of California Press, Berkeley. 338 p.